

НА СМРТ ОСУЂЕНИ

За време другог светског рата Бор је био један од највећих радних и концентрационих логора на Балкану. За четири године рата, према неким подацима, кроз Бор је прошло преко 140.000 људи. Међу њима било је и десетак хиљада Мађара и мађарских Јевреја. Један од оних који је преживео „борску калварију“, Берб Иштван, логораш у борском руднику од 1943. до краја рата, одлично ослобођења, написао је потресну причу о боравку у борским логорима. „Развитак“ ће од овог броја у неколико наставака објавити, уз извесна скраћења, превод књиге Берба Иштвана „На смрт осуђени“ (у издању Kossuth könyvkiadó, Будимпешта 1957. год.) Са мађарског превео Стеван Молнар. Стихови Миклоша Раднотија у преводу Данила Киша.

Описани догађаји у стварности су се десили, само су имена измишљена, осим имена песника Радноти Миклоша и Лукач Асала.

Лето 1943. године. У правцу Бора, рударског града у Југославији, кренула је велика група на принудни рад осуђених људи. Све до лета 1944. године пуне железничке композиције и речни бродови напуштали су Мађарску, носећи радну снагу за нацисте. До тада је већ десетине хиљада тих несрећника (политички сумњивих, „неаријеваца“, људи јеврејског порекла), страдало у логорима смрти и казним четима на обали Дона.

За неколико хиљада оних који су се спасли и доспели кућама злочини нацизма и њихових злата претворили су се у неизбрисиву успомену, у једну историјску истину.

„Никад више... Никад више не може да се понови оно што се десило тамо на Дону“. Тако су мислили ти напаћени људи пошто су после годину и по или две страдања стигли кућама.

Не, то се више не може догодити. Везивати голе људе на кровове бункера. На руској зими када се температура спушта до минус 40 степени и поливати их леденом водом да би их смрзавањем убијали. Зар се то може поновити! Или да немачки официри терају

људе да се пењу на мрзле гране дрвећа где би их држали све док од глади и хладноће не би мртви падали на ледену земљу. То су радиле нацистичке звери и још много сличног, грозног, злочиначког.

Са повлачењем немачких трупа испод Стаљинграда и Вороњежа, почела је евакуација Друге мађарске дивизије, а с њом и стравичан повратак преживелих са Дона. Усињени маршеви, пешачења по цео дан без хране, по непрегледним снежним пољима. Људи рањави од батина, изморени глађу, лишени скоро сваке одеће, често боси, десетковани су на том путу. Од педесет-шездесет хиљада, „непоузданих“, „неаријеваца“, једва их је пет-шест хиљада преживело. С осећањем да су ипак преживели, да су поново у домовини, окружени пажњом и љубављу најближих, опорављали су се у убеђењу да је проживљено неповратни ружан сан.

И они који су их слушали говорили су убеђени: „Не то се не може поновити никад више“.

Наравно они нису рачунали да нацисти не мисле тако. Оно што је било јасно сваком нормалном човеку, нацисти нису признавали. Нису признавали да су изгубили

рат. Мржња и жеља за осветом само је расла. Тако се десило да је само неколико месеци после донске за преживеле несрећнике почела борска калварија.

Био је месец мај, те ратне 43. године, па ипак расцветан, непорушене лепоте. Управо тада су почеле да стижу пре пресуде о одласку на принудни рад.

Поштари су по кућама разносили позиве. У њима је тачно назначено време и место где се ваља јавити. Људима је једва три-четири дана за нужне припреме.

У таквим приликама људима остаје једино да се опраштају...

Боли су ти опраштаји...

Још само три ноћи. Колико је тешко растати се од вољених.

У малом стану у будимпештанској улици „Пожоњ“, опрашта се песник Радноти Миклош. Нада се скором повратку, убеђује супругу да не треба толико топле одеће да носи. Али ко ће да помогне песнику? Помнију имена познаника. Где су сада доскорашњи пријатељи? Да ли се и сами крију или се боје?

Последњу своју песму, написао у Мађарској, оставља супруги

Изградња логора у Бору

за успомену и прекорачује праг
малог стана у улици Пожуњ.

У такво сам доба живео на земљи
кад човек беше тако ниско пао
да је својевољно, страшно, без
наредбе клао...

У такво сам доба живео на земљи
кад су достављачи, када су убице,
издајници и бандити били
јунаци...

У такво сам доба живео на земљи
кад је детету проклетство била
мати,
кад је жена била срећна кад
побаци,
трулом су мртвацу завиделе живе
сени,
док им се на столу отровна чаша
пени...

И стиже час, мора се поћи. Од-
звања бат тешких ципела по тро-
тоару. Још један задњи поглед у-
назад и вољени дом нестаје из
видокруга.

Широм земље команде већ оче-
кују долазак осуђеника. Слобода
је изгубљена тако брзо, тако не-
очекивано да је нису ни приме-
тили.

Само три корака након изласка
из вагона и већ је сваки покрет
по команди. Стати, одступити, би-
ло шта учинити може се само по
наређењу. Постројавања, грубо-
сти, пуцају шамари по лицима на
којима је још утиснут опроштај-
ни пољубац.

Колоне полазе. Неки у касарне
неки у штале, зависи кога је где
судбина одредила. Али то је само
почетак. Неодољиво подсећа на
онај када се полазило на Дон у
логоре смрти.

Све групе су се након неколи-
ко дана скупили у сабирном цен-
тру у граду Баја у јужној Мађар-
ској.

Ту су у почетку доживели прва
варљива олакшања. Наиме стигла
је наредба да ће се у недељу мо-
ћи излазити у град, а они који
су из околне града могу у крат-

ку посету кућама. Остали су жур-
но слали телеграме како би их
најближи још једном посетили
пред коначни одлазак. Тај се дан
неумитно и брзо приближавао.
Теретни вагони су већ данима
стајали спремни у близини ло-
гора. На реци, такође спреман
чекао је пароброд. Чинило се да
се само чека наређење.

Наређење је ускоро стигло.

Свакој мађарској команди при-
додат је по један Немац припад-
ник организације ТОТ.

Сутрадан је дата наредба за по-
крет, правац: Југославија. Бор!

Необично лепа обала и тишина
којом је брод пловио јужним то-
ком Дунава, донели су смирење
у срцима људи. А када би брод-
овита обала нестала у вечерњој из-
магаци, и када се само видела
светлуцава површина воде, људи
су се окупљали у групе, неко би
обично почео певушити неку пес-
му, касније су је више њих при-
хватили и тада би се зачула тиха
песма. Та атмосфера подсећала је
на излете бродом у добра стара
времена.

Следећег јутра прочула се вест
да на обалама поред којих прола-
зе има југословенских партизана.
Примећивало се то најбоље по
понашању официра и припадника
страже. Видно су били нервозни.
На крову командне кабине постав-
љен је пушкомитрајез. Тога дана
десно се и један инцидент. Кале-

Логор код рудника

тан је постројио групу чланова верске секте „Јеховина браћа“, који су и доспели међу осуђенике због тога што нису хтели узети оружје у руке јер им вера то забрањује.

„Сада ћу вам показати да ћете ипак узети оружје — грмео је капетан. — То је наређење. Постоји опасност од напада партизана, и сваки поље поуздан човек мора имати оружје за одбрану“.

Јеховисти нису ни мрднули. У свом бесу капетан је наредио чуварима да туку те људе са истим пушкама које су они одбили да приме. Севали су кундачи, падали тешки ударци по телима и главама недужних људи. За чудо све су то подносили са невероватном издржљивошћу, да нису од себе пустили ни гласа.

Престао је да их туку тек када су се чувари прописно уморили. За то време брод је и даље пловно мирно, негде далеко ка непознатим брдима...

Они који су путовали железницом, кренули су знатно касније. Пред сам полазак већина команди наредила је општи претрес.

Натоварени су у теретне вагоне, стешњени једни уз друге, а вагони затворени и запломбирани. Многи су се присестили да су исто тако путовали и онда када су терани у Русију. Тада нису знали шта их чека. Међутим, овом приликом су то сасвим јасно наслућивали. Страх и заа слутња утјегали су се у вагон где је владала тишина.

Нису ни приметили када су прешли границу.

Београд нису ни видели тако да нису знали да ли су југословенски главни град прошли дану или ноћу.

Након дужег путовања, композиција је стала. Стајала је читавих двадесет и четири часа. Била је ноћ и кроз узан отвор могло се утврдити да од чувара нема ни трага ни гласа. Одједном се у отвору појавила једна прилика. Боље речено само његова уста. Говорио је српски. Један младић из Баната, који је познавао српски језик, брзо се приближио отвору. Тихо, готово шепатом, повели су разговор.

„Ко сте ви?“ — питао је глас споља.

„Осуђеници на принудни рад.“

„Где вас воде?“

„У Бор.“

„То не ваља. Али немојте се бојати, неће још дуго трајати.“

„А ко сте Ви?“

„Отправник возова.“

„Због чега толико чекамо?“

„Зар се журите? Партизани су минирали пругу. Због тога је застој.“

„Где су партизани?“

„Свуда. И ја сам партизан. Дању отправник возова, ноћу партизан.“

Затим је тихо нестао, а људи су још дуго причали о том догађају.

Након пола сата неко се поново појавио. Кроз узан отвор убачено је свеже воће. Након двадесет четири часа поново су кренули. Сада је расположење било сасвим друкчије. Некако су осећали да нису остављени сами себи, иако су у земљи у којој још никада нису били. Железничка композиција кретала се даље.

Када су теретни вагони натоварени осуђеницима стигли у Зајечар, некако у исто време у праховско пристаниште стигли су бродови. Сви они имали су исто одређиште, Борски рудник.

— БОР —

Од Зајечара до Бора затворенике су превозили ускотрачном железницом. Било је касно вече, када се иза једне окуке указао сјај хиљаде светљачки. Иако им се после вишедневног мрака у теретним вагонима Бор учинио тако бљештав.

Несумњиво, у чаробном ноћном светлу, купао се град. Чинило се издалека, као да неки огроман у-жарени пакао, у игру шаље своје одсјаје, по крововима кућа и голим стенама околних брда.

Жртве су стигле на место одређења. Задатак досадашњих чувара био је завршен.

Затворенике су предали у надлежност новим чуварима. Читани су спискови, провераване листе, састављене нове, да би на крају стари чувари сели у железничке вагоне и кренули назад.

Оставши у логору, осуђеници су тужно гледали за композицијом која одлази и која ће ускоро поново угледати Будимпешту — источни колодвор. Времена за маштање, међутим, није било. Људи

су дотерани на један простран отворен простор. Није било никаквог заклона, нити крова над главом. То су осетили тек онда када су се након кратког сна уморни људи почели будити. Киша је падала, земља је била мокра као и покривач над њима.

Момак по имену Балит осетио је глад. Тада се сетио да нису ни вечерали. Додуше вечеру су добили али... На једном крају простора делали су оброк. Људи су једва чекали на јело пријатног испаравања. Када су га добили просто су га почели гутати, али само до друге-треће кашике. Кељ који су добили, без сваке сумње био је неупотребљив за јело. Млади Балит се прихватио свог раница, који му је његов педантни отац тако уредно сложио. Сада је то било расквашено, разбиано у неред, те је једва нашао парче маслаца које је појео без хлеба.

У освит зоре четири стотине људи су одвојили и повели ка супротном крају града. Почели су се пењати према брдима и прошли добрих двадесет километара. Тада су већ почела прва познанства са гүменим палицама, које су чувари спуштали на леђа и главе оних који су застали корак или два.

Најзад се појавио логор. На улазу натпис: „Брегениц“. Од сада то ће бити њихово пребивалиште, место патњи, надања, одрицања: сведок ужаса.

Сам логор, иако ограђен бодљикавом жицом, није у ствари остављао нарочито застрашујући утисак. Али су зато зелено офарбане бараке, са дрвеним лекајима биле прилично лоше опремљене... А наоколо докле поглед допире — зеленило. Море зеленила. Знали су, у брдима су партизани. У зеленим брдима.

„Брегениц“, „Берлин“, „Минхен“, „Форарлберг“, „Инсбрук“, „Вин“, „Хајденау“, „Лазница“. То су били називи логора.

Највећи се налазио у самом Бору. Звао се „Берлин“. Ту су доспели они који су у првој групи 1943. године дотерани у Југославију. Око четири хиљаде људи патило је у њему. Од свих логора, „Берлин“ је био најнеподношљивији.

У непосредној близини налазила се главна команда. То је значило да су логорашни стално били

на удару. Када се неке од господи официра прохтело да се забавља, довољно је било да начини само неколико корака и жртва је било у изобиљу.

С друге стране одавашње бараке су биле најпрљавије. Из трулих дасака ширио се неподношљив смрад, а вашке и стенице су просто јуришале на новопридошле и њихове одевне предмете. На све стране висила је одећа која никад није прана. Око себе ширила је непријатни мирис. Из целог тог шаренила издвајале су се по поду и зидовима, велике тамноцрвене мрље чије су порекло убрзо установили. Када су нови осуђеници стигли у Бор и доспели у логор „Берлин“, око њих су се окупили други логорашки: Југословени, Грци, Италијани. Они су били староседеоци логора. Једва да су још личили на људе. Усред лета тело им је било покривено прљавим ритама, које су скривале крваве загнојене ране. Многи су

били у дрвеним цигелама, а велик број на ногама није имао ништа. Листови и бутине били су им танки, као код нормалног човека ручни зглоб. Око њих се ширио смрад истоветан са смрадом из барака. Кожа, где није било рана, имала је чудну сиво-цигла-црвену боју.

Од староседелаца највећи део били су Југословени антифашисти, комунисти. Са новопридошлим Маварима једва су могли да измене коју реч. Али њихове очи су много тога казивале. Топлим погледима обрађали су се пријатељима. О великој патњи говорили су очи, али и о нечему још. О вери у коначну победу.

Ускоро су их постројили. Севао је нацистички корбач по њима. Терали су их попут стоке. Они, међутим на то нису обрађали пажњу. Споро су се постројавали, а погледи које су слали својим мучитељима обећавали су освету.

Полако су напуштали логор и дуго за њима одзвањала је лупа везаних порција, узвици стражара: „Хајде, хајде“. Још по неки туп ударац корбача, али све тише и тише. Колона се удаљавала.

Ускоро су једну групу Маваара отерали у испражњене бараке. Тада су новодошанима искрсле пред очима, све црвене мрље, које су староседеоци логора „Берлин“ својом крвљу насликали. Црвене мрље остале су ту за успомену новодошанима.

МИНИРАЊЕ

Робијашки логора „Берлин“ обављали су три врсте радова: копали су канале, бушили тунеле и откопавали једно брдо.

Група Маваара бушила је тунел у брду а касније постављала експлозив за његово рушење. Посао није био нарочито тежак, али је њихов живот у крајњој линији зависно од расположења чувара.

„Прозавка“ у једном од борских логора

Унутрашњост логорске бираке

У логору су мађарски чувари били господари. Ван логора Немци, припадници организације ТОТ. Они су били руководиоци радова.

Група коју је предводио тотовац Волф Ханке имао је сасвим пристојан положај. Није превише гањао људе, а подневни одмор је често продужавао. Волф, крупан човек четрдесетих година са наочарима на носу, имао је навиком да пије рум са пивом. После ручка јео би воће посуто алевом паприком. Паприку је набављао у кухињи, тако да је у свакој прилици имао довољно. Са набавком пива ишло је мало теже. С времена на време жалио би се Волф да пиво још није стигло. Тада је био нерасположен и подневни одмор није продужавао. Пиво са румом пио је увече. Пуним плућима би тада певао — урлао: „Wien, Wien nur du allein“. Из сна пробудени логорашки знали су са сигурношћу да је пошиљка пива стигла.

За време подневног одмора дозивао би Волф, Хелера, сувонявог мађарског инжењера, који је морао прихватити понуђено воће

посуто паприком. Очигледно Волф је Хелеру поклатио пуно поверење. Видно га је симпатисао. Посадио би га поред себе, читао му одломке из приспелих писама. Испоставило се да је Волф у цивили зуботехничар, да живи у својој вили у близини Ерфурта. Показивао је фотографије на којима су се виделе старе зграде окружене потоцима.

„Личи на Венецију“, рекао би Волф и редовно завршавао тиме што би Хелера позвао у Ерфурт.

„Када свему овоме буде крај...“, рекао би. Тај „крај“ Волф је замислио после Хитлерове сјајне победе. Како би Хелер после победе стигао у Ерфурт, никад није објаснио.

Хелер наравно није могао читати Волфу цитате из писама, али породичну фотографију, на којој су једно другом до увета поревана деца, чија имена је Волф већ без великих тешкоћа изговарао: Пишита, Лази, Фани и Вера, радо је показивао.

Топлота је достигла 40° изнад нуле. Волфова група будацима је усещала тунел. Темпо је осетно слабило и велика топлота уморила

је људе.

На самом крају тунела напредовао је Хелер. Нешто иза њега били су Сеидре, трговац, и Фузи, бравар.

Било је готово подне када се и за три човека уз велику буку срушило брдо. Динамит за експлозију већ је био постављен. Али га је рушење предухитрило.

Сопственим снагама три човека се нису могла спасити. Али ако остали благовремено отпочну откопавање, за неколико минута направити пут до затрпаних. Неколико логораша без речи је притрчало месту одрона и почело откопавање. То је трајало кратко, јер се Волф тренутно створио поред њих. До тада је седео подаље и палицом шарао по песку. Но сада је беснео... Никад га нису видели тако разјареног.

„Шта радите? Крадете време!“ И палицом је ударао по рукама оне који су држали будаке. „Минирати треба. Напред“.

„Али три човека су затрпана, треба их спасити“.

„Нема везе. Зашто су били неспретни. Ми не можемо да кра-

демо време. Рат је. Хајде, минирајте."

Нико се није помакао. Људи су забезекинути укочено гледали у разјареног Волфа. Када је Волф видео да га нико не слуша, сам је активирао детонатор. Следећег тренука остатак брда заувек је затрпао три човека.

Било је већ подне. Дошла су кола са ручком али људи нису прилазили. Тихо су расправљали о догађају.

"Треба пријавити Волфа" — рече неко.

"Коме?"

"Војном суду."

"Под мабарски војни суд не подлежу Немци. У Бору не постоји немачки војни суд."

"Погледајте тамо — показа неко на објектне мало борско гробље, где се примећивао дути низ свежих хумки. — Мислите да су нас овде довели да би нам живот био дуг? За нас нико не одговара. Зар то још нисте приметили?"

Када је Волф видео да нико не једе, постројио је лотораше уз казан.

"Зашто не једете? — урлао је. — Ако не једете не можете да радите!"

Нема тишина био је одговор.

Волф је прелетао погледом по строју и тек сад се сетио да утврди ко недостаје. Нигде није видео Хелера. Лице му се нагло чудно променило, али се још надао.

"Где је Хелер?" — питао је промучко од узбуђења.

"Где је Хелер", поновио је питање. Али дилеме више код њега није било. Знао је да је Хелер под земљом.

"Умро је", рече неко тихо. "Убили сте га, господине Волфе" — јавио се одсечно Сења, вечити тихи и повучени провинцијски учитељ, који се одједном створио испред Волфа. "Убили сте га господине Волфе", поновио је ради већег утиска.

Волф је само гледао у Сења, а затим већ више не у Сења него негде изнад редова и није одговорио. Ни тада ни касније речи му се нису чуле. По цео дан је седео на камену и својим шта-

пом цртао по прањини, а у вечерњим часовима никада се више није чуло из његове бараке "WIEN, WIEN, NUR DU ALLEIN".

Међутим, прва жртва минирања нису били Хелер и другови. Први је страдао извесни Були. Мало ко је знао његово право име, био је то леп плавокоси младић који је већ првог дана освојио људе својим понашањем.

Када су сишли из вагона и почели дуг тежак пут, старији људи су са мучком носили своје ранчеве. Були је изабрао најстарије и најслабије, узео од њих товар и носио све до логора.

Већ другог радног дана Були је погинуо. Тада још нису имали појма о техници минирања. Немцима није падало на памет да их обучавају. Радници нису знали да сами воде рачуна о својим животима. То ни Були није знао. При експлозији није се склонио. Један огроман камен пао му је на главу и разнео лобању.

Десило се такође да је и неком продавцу цигарета пао повећи камен на главу, приликом минира-

Лешем борских логораша

ња. Превали су га и убрзо је дошао к свести. Али није хтео да проговори ни речи. Запиткивали су га, али није уопште одговарао. Најпре је један наредник покушао да га наведе да проговори. „Да ли би желео кући да се тамо лечиш?“ питао је. Није било одговора. „Ако не проговориш добићеш 25 удараца!“ Никакав одговор. Сада му се заповедник логора примакао. „Знаш ли шта чека симуланте? Војни суд“. Продавац цигарета ни да трепне. „Под војни суд ћу ја тебе, они ће те излечити“. Али он је само гледао и није одговарао. Све је указивало на то да је заиста занемео. У ствари била је то изванредна глума, која је уродила плодом, јер је напослетку с првим транспортом рањеника враћен у домовину.

Логор „Берлин“ налазио се у самом Бору. Остали логори били су размештени ближе или даље по околним брдима.

Сваки логор имао је заповедника Маџара и мађарске чуваре. Исто тако сваки логор имао је и топовце са сопственим заповедником. Главни заповедник мађарских одељења свих логора био је потпуковник Бан кога је касније заменио исто тако потпуковник по имену Харкањи.

За време потпуковника Бана положај логораша био је може се рећи подношљив. Тада још логор није био опасан болничавом жицом, а у непосредној близини протицао је бистар поток. Заиста је изванредна била могућност, након рада, потопити натекле ноге у хладну воду, а још више опрати знојаве кошуље, чарапе и остале делове одеће. Потпуковник Бан је у почетку веома често узимао људе у заштиту. Упорно је настојао да кажњавање остане искључиво његова привилегија, да се у то Немци не мешају. „Ако вас на раду циканирају слободно се вратите у логор“ — говорио је испребијаним људима који су се враћали са посла.

После неколико случајева напуштања посла, ситуација се заиста побољшала јер су Немци у већини случајева укинули батинања.

У то време могао се радити још нешто што је било веома значајно. Кришом се логор за кратко време могао напустити. Од какве је користи то било? Исхрана је у ло-

гору сваким даном бивала лошија. Тежак физички рад брзо је исцрпео на посао ненавикнуте људе. Наравно, радници су лакше подносили, али недостатак одговарајуће исхране на сваком је оставио траг. Људи су слабили. Недостатак витамина проузроковао је слабење вида, а ране су споро зарашћивале. Зато је искрадање до оближњег малог гробља било у право спасоносно.

У самом почетку овдашње становништво врло је ретко излазило на гробље. Све у свему за време неке сахране окупили би се људи. Али одједном све се изменило. Из дана у дан гробље се пунило људима. Шта је проузроковало ту наглу промену на борском гробљу сазнали су касније. Стари народни обичаји налагали су да се у одређене дане мртвима износи храна на гробове. Стари и млади стизали су са пуним корпама и шареним торбама, да би на снежно беле мараме стављали храну. Логорски заточеници издалека су пратили све што се на гробљу дешавало. Румено испечено месо, сир, јаја и зрело воће, мачуло је поглед изгладнелих логораша. Наравно, на крај памети им није било да мртвима одузимају храну. На крају крајева они нису пљачкаши гробова. Међутим, десило се нешто непредвиђено. Приметили су да се „ожалошћени“ скупљају у групе, нешто се договарају, да би им затим махали рукама и знацима показивали да дођу и узму храну. Било је очигледно да су хтели рећи: „Ми одлазимо ви дођите и узмите храну“. Становници логора сада су већ сасвим схватили да је храна била намењена њима. Под окриљем ноћи двојица су се искрала и са гробља донела спасоносне залогаје. Дуго се то понављало. Јело, донето са гробља, не само да је пријало, него је веома често, представљало спас, када је касније, после страшних мучења, човеку била потребна снага, физичка и психичка да издржи — преживи.

Господин потпуковник Харкањи, надутог лица, огромна трбушаста људина, имао је две велике страсти: забаве са љубавницама доведеним из Немачке и мучење заробљеника. После преузимања власти, прва ствар коју је урадио било је да построји око 180 чувара, а иза

њих логораше „Берлина“.

Била је недеља поподне. На ливади поред логора стајали су затвореници, а испред њих њихови чувари. На крају, појавио се потпуковник Харкањи и почео говор који је одзвањао од борских брда.

„Војници! Они што стоје иза вас узрок су што сте ви овде. Они су проузроковали рат, али неће више господарити, неће победити! Ни они, ни њихови совјетски комунисти и англосаксонски буржојски, пријатељи. Од вас зависи колико ће се од њих вратити живих. То ни за тренутак немојте изгубити из вида“. Топико је рекао да би следећег тренутка отишао, оставивши неме и забезбехнуте људе.

Исте вечери, скупљали су се људи да прокоментаришу настале догађаје. Келети, Варади Ендаре и Киш Деже, водили су главну реч.

„Погледајте, ко смо ми, ко су људи око нас. Из каквих су друштвених средина. Рецимо ја, Шесточлану породицу издржавам радећи у фабрици за сто форинти месечно. Отац малог Балнта адресира писма на пошти да би школовао сина. Има међу нама неколицина који су заиста били господа. Доктор Дитлер и сада има момка који му чисти ципеле. Салмаши директор банке, ниједном није опрао порцију. Пола вечере даје Братнеру да га служи. Али зар они припадају нама, зар они уопште разговарају са нама? Погледајте зато Ловаса. Имао је он у Пешти малу полуфабрику. У суседној чети има један по имену Клаји који је радио код Ловаса. Можете запазити да се свако вече посећују. Деле све што имају. Очигледно да ни код куће Ловас није израбљивао раднике. Али пропаганда попут Харкањијеве, ипак ће уродити плодом. Међу чуварима наћи ће се такви, који ће радо поверовати да за све што су лоше проживели у цивилизацији није крив Хортијев режим, већ ми. Ово је за њих изванредна прилика да се свете. Што нас мање стигне кући, за њих ће, рачунају, бити боље“.

Харкањијев највернији следбеник био је наредник Чисар. Црнпураст, са великим брковима, повлазан је на грудима носио низ одликовања. Свог оданог ученика Харкањи је преместио убрзо из логора „Берлин“ у логор „Брегенц“. Он је свим логорашима без обзи-

ра да ли су били Јевреји или не, прикачно жуте звезде. У мору зеленила по долинама и пропацима огромне жуте звезде и ошишане главе одударале су од чаробно лепе околине. Свакога дана звезде су поново морале бити фарбане. На то су нарочито пазили заповедник логора Розка и наредник Чисар. Када је приметио да Кош Петру недостаје део крака звезде, ударио му је тридесет шамара, након чега се младо дечачко лице није могло препознати.

У логору „Брегени“ поред кујне постојала је једна просторија која је служила за трпезарију. Тамо су сада о гвоздене греде окачена висила два човека. Ту врсту кажњавања Чисар је нарочито волео. Везали би људима руке иза лева кожним канџевима и вешали их тако, да су им ноге биле око пет сантиметара изнад земље. Једноме се кривина састојала у томе што је имао прљаву порцију, док је други приликом претовара положио једну опеку.

Док око њих скакућу поднаредник Колар и каплар Барна и цело време их глумним палицама ударају по телу и лицу, крв обилао ли је са њих. Онда их водом поливају и тортура се наставља. Чисар је генијалан. Идеје за нове врсте мучења навиру из њега. Просто је неисцрпан. Увече нестрпљиво очекује повратак људи са рада и већ на улазу у логор виче:

„Рафиниран сам човек. Рафиниран човек је био љубавник моје мајке. Само се бога бојим, част присутнима“.

Урлао је и немилосрдно терао преморене људе да цепају дрва, чисте логорски круг, све до строја за вечеру ако се тако може назвати вода коју су цинично називали чорбом.

ЕГЗЕКУЦИЈА

— Овде се само умрети може — рече једне вечери Бауер, који је у грађанству био артиста.

— Ко хоће нека пође са нама. Ми идемо партизанима — наставио је. — Да овде на њих чекамо нема сврхе, јер би нас претходно чувари све побиле.

Јавила су се осморица. Решили су да побегну. Кренуће следећег дана у подне.

— Не остајем ни ја — јавио се

Сабо. — Одавде живи стићи можемо само бекством.

Сутрадан у уобичајено време када се делио ручак група се почела праштати са друговима, уверавајући их да се не брину, јер ће они свакако стићи до партизана. Пауза за ручак трајала је један сат. Група је кренула у првим минутим, што је значило сат предности јер их тотовци сасвим сигурно за то време неће тражити.

— Време је прошло! На места! — махнуо је Немац гледајући на сат. Људи су полако прилазили радник местима јер сваки минут је драгоцен за Бауера и другове. Неде око пола два тотовац је обишао радна места и приметио да их је мало. После брзог постројавања утврђено је да нема деветорице. Док су установили поименце кога нема прошло је још десет минута.

— Где су? Ко их је видео?

Немац је сада већ јасно видео о чему се ради. Оставио је људе и одјурio у логор да пријави случај. Ускоро се вратио са три наоружана војника, који су се после кратке консултације упутили упутило у истом правцу којим су кренули и бегунци. Имали су добру интуицију.

Група бегунаца је имала предност од два часа. Напетост је растала и достигла врхунац по повратку у логор. Претпостављало се да ће настати детаљна провера списка.

Командант логора се управо приближавао, када се иза угла појавила група бегунаца, праћена војницима.

Сва деветорица су се смешкали и по њима се јасно видало да се не кају нити да се плаше последица. Касније се испоставило да су погрешили правац. Након мале шуме почињала је огромна отворена пољана преко које по дану нису смели проћи. Хтели су сачекати ноћ и ту су их напали војници.

Једне недеље поподне велике групе људи из неколико логора одведене су у Бор. На једном празном простору постројени су у четвороугаоник на чијем је сваком углу стајала група са упереним аутоматима. На обилазном бруку смештала се команда са свитом.

„Даме“ доведене из Немачке, очекивале су да прекрате досаду

једним спектаклом. Одјекнули су звуци добоша. Појављују се Бауер и Сабо, прате их четворица наоружаних стражара. Ручке су им везане, али одлучно ступају ка средини простора. Узбуђење је велико. „Даме“ се привијају уз официре. Један од војника прилази Бауеру марамом да му веже очи. Бауер то одбија. Он жели још мало да гледа свет у коме је једва 22 године проживео. Ни Сабо није дозволио да му веже очи марамом. Младићи су се још једном погледали. Прво је Сабо погубљен. Пао је без речи. Крв из тела и главе обојила му је одело и земљу.

— Зар је то све — упитао је Бауер доста гласно да и публика чује, гледајући Сабоа. Затим и њега погађају смртоносни мечи. Сада се „дамe“ обраћају својим кавалерима питањем:

— Зар је то све? Због овог није било вредно доћи.

(Наставак у следећем броју)